

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Studijní program: Filologie

Studijní obor: Český jazyk

Teze disertační práce

Petr Nejedlý

**Periferní jednotky staročeského lexikálního systému: jednotky
ustupující**

Peripheral Units of the Old Czech Lexical System: Retreating Units

Školitel: prof. PhDr. Karel Kučera, CSc.

Praha 2016

1. Cílem práce je postižení systémových rysů, které ovlivňují ústup staročeských lexikálních jednotek z centra na periferii, popř. jejich zánik. Tématem je ústup těch lexikálních jednotek, které se na periferii posunuly kvůli své systémové redundanci (ztráta funkční jedinečnosti obsahové, tj. vázanosti na konkrétní denotát, nebo formální). Ústup sledujeme na staročeském lexikálním materiálu (z období od počátků češtiny po rok 1500), ale přihlížíme i k slovní zásobě raněnovověké (cca do roku 1780).
2. Teoreticky práce vychází ze strukturního pojetí slovní zásoby jako subsystému celkového systému jazyka („jazyk [je] systémem účelných výrazových prostředků“ Vachek, 1970, s. 35). Lexikální (sub)systém je tvořen lexikálními jednotkami a vztahy mezi nimi. Výchozí entitou je lexikální jednotka – jedinečná kombinace formální a obsahové složky, formálně-významová jazyková jednotka vyšší než morfém a nižší než syntagma, která má hodnotu paradigmatickou a syntagmatickou (Filipec, 1985, s. 31–34); „základní znakovou lexikální jednotkou ... je lexikální vyjádření lexikálního významu“ (Němec, 1980, s. 16), tj. nejmenší lexikální subsystém. U lexikální jednotky jako jazykového znaku rozlišujeme formu, tou je paradigmatická a syntagmatická utvářenost lexikální jednotky (*tanc-ov-ník* × *taneč-ník*; *tanec* × *kan-ec*, *kranec* [< střhn. *kranz*], *pan-ec*, *ssan-ec*; *píščěl* f. × *píščěl* m.; *býti komu k čemu* ‚sloužit‘ × *býti k čemu komu* ‚hodit se‘; *býti o čem* [pokrmu] ‚žít, být živ z něčeho‘ × *býti o čem* [informaci, sdělení] ‚týkat se něčeho, mít jako obsah něco‘), a obsah, tím je lexikální význam („jazykově ztvárněný odraz skutečnosti ve vědomí uživatelů jazyka“ Němec, 1968a, s. 16). Forma lexikálního znaku je tvořena jednotlivými složkami – formanty a také lexikální význam je tvořen složkami – jednotlivými sémy, sémantickými komponenty.
- 2.1 Pro systémový přístup jsou klíčové pojmy centra a periferie, určené množstvím vztahů, které lexikální jednotka navazuje s jednotkami ostatními (Filipec, 1966). Rozložení lexikálních jednotek na ose centrum – periferie není neměnné a trvalé a mění se sice pozvolna, ale ustavičně (Mathesius, 1911, s. 27): některé jednotky se přesouvají směrem

k centru, jiné směrem opačným. Pohyb mezi centrem a periferií probíhá v čase; jejich zkoumání tedy spadá do oblasti diachronní jazykovědy.

2.2 Vývojové procesy uvnitř slovní zásoby vedou k jejímu obohacení, její redukci nebo k restrukturační vztahů. Vycházejí z individuálního impulsu, který je poté kolektivně verifikován na základě míry funkčnosti. Kritériem funkčnosti je komunikační potřebnost: tu lexikální jednotka ztrácí, vytrácí-li se reálie (*palcát*), vytrácí-li se pojem (*ujec* – reálie zůstává, jen mentální zpracování se mění), vytrácí-li se tertium comparationis (oslovení *plantážníci* jako součást sociolektu Foglarových čtenářů). Existuje i nepotřebnost vnitrojazyková, kdy systémovým vývojem dochází k zmnožení některé pozice, a na daném místě systému proto vzniká přetlak z redundance. Ze systému vedeného tendencí k ekonomičnosti pak ustupuje ta lexikální jednotka, která nabízí nejméně předpokladů pro vybudování co největšího množství strukturních vztahů: substantivy *fotbal*, *basketbal*, *volejbal* byly na periférii odsunuty domácí názvy poznamenané shodně nevýhodou příznakové formy (substantivizovaná femininní adjektiva), která komplikuje další derivaci (srov. 0 / *košík-ář* / *odbíjen-kář* × *fotbalista* atd.; nemožnost tvoření vztahových adjektiv od názvu sportu – *hřiště/míč na kopanou* / *košíkář-ský* / *odbíjenkář-ský* × *fotbalový* atd.).

2.3 Strukturní metoda umožňuje dobře zkoumat jak jednotlivé lexikální jednotky, tak všechny vyšší systémové úrovně a dovoluje posuzovat míru jejich aktuální vyváženosti, stability. Tam, kde historický materiál trpí větší či menší fragmentaritou, nabízí rekonstrukční postupy opřené o relační a opozitní charakter jazykových prvků (Saussure, 1989, s. 269). Při systémovém pojetí vykládáme poměry a vývojové procesy uvnitř lexikální roviny s přihlédnutím k jazykovým prostředkům z ostatních rovin. Klíčové pro takové zkoumání jsou obecné faktory ovlivňující vývoj lexikálního systému i jednotlivých lexikálních jednotek (Němec, 1968a).

3. Diachronní studium slovní zásoby se v současné jazykovědě objevuje jako součást různých konceptů jazyka; ty si však nekladou za hlavní cíl přinášet nové poznatky o slovní zásobě z diachronního hlediska. Pro nás je naopak rozhodující jazykový materiál jako historicky daný, zavedený a uspořádaný organismus, z jehož povahy jednotného kódu (uspořádanosti, ustálenosti, všeobecné srozumitelnosti a všeobecné přijatelnosti) se sytí veškerá komunikace.

3.1 Teoretický základ pro zkoumání periferních lexikálních jednotek ve strukturní jazykovědě vybudovali Josef Filipec (1966) a pro historickou češtinu Igor Němec (1968a). Obecně takovým jednotkám věnují badatelé pozornost často, protože prvky na okraji nějakého organismu jsou nápadné. Ony samy však nebývají vlastním předmětem výzkumu, většinou jsou jen jedním z výsledků synchronně prováděných analýz, kdy na nich badatelé dokazují dobové, teritoriální, žánrové, stylové či jiné zakotvení daného textu, popř. jazyka.

3.2 Ani vlastní práce lexikologické nevěnují ustupujícím jednotkám mnoho prostoru – při charakteristice slovní zásoby se většinou omezují na konstatování jejich existence, popř. na jejich přehled; systémové příčiny jejich ústupu se uvádějí převážně jen u historismů, jinak se tento proces bere jako prostý fakt. S obecněji pojatým ústupem jazykového prostředku se setkáváme nejčastěji až v krajním případě zanikajícího jazyka apod.

3.3 V otázkách stč. ustupujících lexikálních jednotek a systémových faktorů tohoto procesu obecně je pro nás klíčovým autorem Igor Němec (1968a, 1968b, 1970, 1980 a 1995).

4. Jaký efekt má poznání zákonitostí ústupu lexikálních jednotek na periférii systému? Tento proces je protipólem k procesu jejich centralizace; zánik lexikálních jednotek (lexikální mortalita) je protipólem neologizace. Ta je z hlediska jazykové komunikace aktuálnější, neboť bezprostředněji a také viditelněji reflektuje vyjadřovací potřebu a viditelněji také narušuje aktuální uspořádání lexikálního systému. Naopak u jednotek ustupujících narážíme na vyjadřovací „nepotřebu“, systémovou redundanci. Ta má řadu podob i řadu příčin.

Uplatňujeme-li strukturní pojetí (uspořádanost jednotek podle určitých parametrů), systémový přístup (ohled na trvalou aktivní koexistenci jednotlivých prvků) a diachronní metodu (vědomí systémově podmíněné proměnlivosti jednotek v čase), přispíváme k poznání kteréhokoli synchronně nahlíženého jazykového stavu konstituovaného předchozím vývojem. Zřetel k vnitřní dynamice stč. jazykového systému také dovoluje vyhodnocovat ty lexikální vývojové procesy a jejich výsledky, které počínají v období předpísemném: získáváme podklady pro přesnější a úplnější poznání, popř. přímo rekonstrukci stavu (a systému) předchozího, materiálově pouze naznačeného vzácně dochovanými doklady.

4.1 Analýza ustupujících lexikálních jednotek má – vedle hlubšího poznání jazykověhistorických faktů – také užitek metodologický: nabízí synchronně orientované jazykovědě postup, jak posuzovat jevy a procesy charakteristické aktuálním oslabováním (centrálního) postavení libovolné lexikální jednotky, protože obdobné procesy probíhají i v současnosti. U expresiv je variabilita (včetně ústupu lexikálních jednotek) takřka „povinnou“ součástí způsobu, jak pro daný pojem zachovat výrazně příznakové pojmenování. Vnitrosystémové přesuny se však týkají i lexikálních jednotek nepříznakových: např. původně centrálnímu a funkčně jedinečnému *odvolávat se na něco* začíná nyní konkurovat *odkazovat se na něco* a dříve, než tento proces posoudíme, ba odsoudíme jako projev nízké jazykové kultury, je vhodné jej poměřit právě kritérii periferizace a centralizace lexikálních jednotek.

5.1 Základní materiál k stanovenému zkoumání čerpáme z historického období staré češtiny (1300–1500). Pramenem jsou především lexikální sbírky *Staročeského slovníku* (včetně hesel zpracovaných na jeho základě v diachronních slovnících staré češtiny), částečně pak prameny další. U slovní zásoby středněčeské se opíráme o *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny* a někdy její data verifikujeme nebo obohacujeme na základě dobových slovníků (Veleslavín, Rosa, Jungmann, ...). Po stránce významové však pro hlubší

analýzu tyto prameny jako celek plně nepostačují, proto jsme mnoho lexikálních jednotek uvedených v této práci po stránce významové revidovali, popř. přímo samostatně definovali.

5.2 Uvedená kusost analyzovaného materiálu ovlivňuje způsob zpracování tématu a také strukturu práce, jejímž základem je zkoumání systémových vztahů lexikálních jednotek (viz 6) ze tří úhlů. V první řadě je třeba mít na paměti, že ústup lexikální jednotky na periferii není přímočarý a končí s rozličným výsledkem (viz 7). Dále je třeba zachytit faktory, které se na tomto ústupu podílejí, a to jak faktory jazykové, tak faktory mimojazykové (Němec, 1968a; viz 8). Konečně je třeba podat přehled (sub)systémů, systémových prvků a jevů, jejichž vývojové změny vedou k periferizaci lexikálních jednotek (viz 9).

5.3 Ústup lexikálních jednotek lze zkoumat na plně strukturovaných lexikálních jednotkách (monosémních i polysémních; izolovaných slovech i frazémeh) a také na tzv. základních lexikálních jednotkách (lexiích, monosémních lexikálních útvarech), neboť periferizaci jazykového prostředku je třeba sledovat i na úrovni jednotlivého významu polysémní jednotky, např. při vymezování terminologických subsystémů, protože k nim často patří jen jeden význam dané lexikální jednotky. Ta pak jako celek představuje průnik různých lexikálních subsystémů, jejichž vymezení by jinak bylo mnohem hůře postižitelné.

5.4 Od skutečného ústupu lexikální jednotky na periferii musíme odlišit projevy vývojové diskontinuity, při níž při tvorbě nového pojmenování dochází k využití týchž slovtvorných prostředků jako v minulosti, ovšem pro lexikální význam s jinou sémickou strukturou, protože původní lexikální jednotka již ve skutečnosti zanikla (srov. stč. *cestovati* ‚s obtížemi procházet nějakým terénem‘ a nč. *cestovat*). Za součást téhož vývojového procesu nepočítáme ani nevědomou renesanci zaniklé lexikální jednotky, kdy mezi oběma lexikálními jednotkami není jakákoliv vnitřní významová souvislost (stč. životné substantivum *počítač* a nč. neživotné substantivum *počítač*). Speciálním případem je revitalizace pojmenování, při níž je řízeně navozena dříve přerušená kontinuita (*starosta, radnice, hejtman* atd.).

5.4.1 Dynamicky pojatý jazykový systém je charakteristický svou otevřeností a přechodovými pásmy, takže u některých hraničních vývojových procesů si netroufáme jednoznačně rozhodnout, který stav můžeme hodnotit jako souvislý proces vývoje polysémní struktury a který jako projev vývojové diskontinuity (stč. *poklopec* ‚zavírací zařízení‘, střdč. ‚poklop, víko‘ a ‚lovecký sklopec‘ a nč. ‚přední zapínací rozparek v pase pánských kalhot‘).

5.5 Zaměřujeme se na starou češtinu s přesahy do češtiny doby střední; procesy, které v nich proběhly, pokládáme za uzavřené a nevratné. Pro jejich pochopení však musíme přihlížet k jazykovému stavu předčeskému, tj. k období (pra)slovanské jazykové jednoty, nebo k pračeskému období (cca 9.–12. století) rekonstruovanému bez opory přímých písemných dokladů nebo také k staroslověnským či církevněslovanským paralelám.

6. Stč. lexikální systém se vyvinul ze systému pračeského, který můžeme nanejvýš částečně rekonstruovat. Není proto snadné jednoznačně stanovit dobu, po kterou se stč. lexikální jednotka posunula/posouvala na periferii. Porovnáním se středněčeskou, popř. novočeskou slovní zásobou můžeme alespoň vcelku spolehlivě konstatovat fakt výrazného ústupu, popř. úplného zániku lexikální jednotky během stč. období. Rozlišujeme proto stč. ustupující lexikální jednotky, které ve své minulosti zaujímaly místo v centru (na to usuzujeme z výskytu jejich paralel v příbuzných jazycích), a ustupující jednotky, o nichž můžeme jen stěží doložit, že by tuto pozici někdy zaujímaly, neboť nám chybí vhodný srovnávací materiál – u takové jednotky předpokládáme absenci centrální pozice v kterémkoli dřívějším okamžiku a tuto charakteristiku považujeme za prokázanou, dokud se neobjeví nový jazykový materiál, který tento závěr zpochybní nebo přímo popře. K první skupině řadíme např. paleoslovenismus *pomilovati* ‚misereri‘, k druhé skupině patří např. výrazy, které jsou, jak naznačuje jejich slovtvorná struktura, doloženy pouze v sekundárním významu (viz stč. *obáslo* ‚stuha ovazující předivo na kuželi přeslice‘ oproti významu ‚předivo na přeslici‘).

7. Lexikální jednotky ustupují působením vývoje jejich složek formálních i obsahových. Je to důsledek jejich zapojení do více lexikálních subsystémů. Z hlediska diachronního chápeme ústup jako snižující se kontinuitu systémových vztahů nebo přesněji stupňující se diskontinuitu. Dominuje-li diskontinuita formální, lexikální jednotka se posunuje mezi archaismy. Dominuje-li diskontinuita obsahová (rozpor mezi lexikálním významem a mimojazykovou skutečností), posunuje se mezi historismy, jejichž „původní denotát neexistuje“ (Čermák, 2010, s. 208). Ústup lexikální jednotky na periferii může však být výsledkem působení více faktorů: v početném subsystému deverbativních substantiv, která pojmenovávají (životné) nositele vlastnosti, má *poběhlec* sice nejbohatší polysémmní strukturu i žánrové zastoupení, takže stojí v centru daného subsystému, ale v lexikálním systému češtiny nikdy neopustil periferní postavení, protože jeho nevýhodami jsou významově málo zřetelná předpona (*po-* nenaznačuje, že běh je vlastně útekem, během pryč) a vokalická alternace ústící v artikulačně obtížnou konsonantickou skupinu *-hlc-/-hlč-*, která oslabuje formální jednotu celého paradigmatu. Z toho, jak se na ústupu lexikální jednotky podílejí složky formální a obsahová, vycházejí následující typy ustupujících jednotek.

7.1 Krajním případem přesunu lexikální jednotky na periferii je její zánik v důsledku její systémové redundance. Nejznámějším případem jsou historismy (*palcát*) – projev „denotační nouze“ (viz výše). Jindy přestává (nový) uživatel chápat pojmenovávanou realitu jako svébytný denotát, protože jeho psychické zpracování označované skutečnosti je odlišné (*ložinář* ‚výrobce lůžek‘, *ojničník* ‚výrobce vozových ojí‘; *metec* ‚tanečník‘, *zmietka* ‚koule‘). Pokud však pojmenovací potřeba nepominula definitivně, někdy místo zaniklé lexikální jednotky po čase (s jistou prodlevou) nastupuje jako pojmenování téhož pojmu lexikální jednotka jiná (*hlava* – později *mys*). Konečně zánik lexikální jednotky může být vyvolán její vlastním vnitřním strukturním nesouladem (*připuditi ot sebe* ‚zapudit‘) nebo systémovou izolací (*lanitva*, ‚čelist‘; *nápis* ‚fylakterium‘).

7.2 Ustupující lexikální jednotka zůstává na periférii systému. Tam přetrvává bez obsahové i formální proměny buď jako lexikální reziduum, např. archaismy (*arci*, *medle*) a historismy (*milostpán*), nebo jako výraz bez zřejmých rysů archaičnosti (*podmazati* – původně paradigmatická součást subsystému slovtvorně korespondujících sloves, která se udržela jako již nemotivovaná lexikalizovaná expresivní metafora ‚podmazat (knězi křížem palec)‘ → ‚podplatit‘). Jindy ustupující lexikální jednotka přetrvává jako sémantické reziduum, se změněnou formou (*sřezati* > **sřez* > *střěz* > *zdřez* > *dřez*) nebo jako reziduum textové, frazém (*na jedno brdo*; *chyba lávky*).

7.3 Ustupující lexikální jednotka setrvává bez formální proměny na periférii, ovšem s obsahovou specializací – jako součást některého parasystému, např. ve funkci termínu (již ve staré češtině *těžieř* ‚výběrčí daní‘ → ‚důlní nákladník‘; v nové češtině *bukač* ‚vodní/noční pták vydávající houkavý zvuk‘ → ‚Botaurus, L.‘), expresiva (*krchov*) nebo propria (*Soukup*).

7.4 Ustupující lexikální jednotka v rámci své polysémnní potenciality získává na periférii systému nový význam. Významový posun bývá doprovázen změnou stylové platnosti (*háv* ‚rytířské odění‘ → ‚volný honosný oděv‘), popř. změnou na úrovni parasystémů – přesunem k expresivům (*pobuda* ‚osoba s dočasným pobytem‘ → ‚tulák, vagabund‘) nebo termínům (*brtník* ‚opatrovatel lesních včelstev‘ → ‚medvěd hnědý‘).

7.5 Ustupující lexikální jednotka mění na periférii systému formu i význam; forma se mění na rovině hláskoslovné (*ozd* ‚obezděný prostor‘ → *hvozd* ‚sušárna sladu‘), morfologické (*dno* ‚útroby‘ → *dna* ‚podagra‘) nebo syntakticko-syntagmatické (*ani zbla*).

7.6 Spíše vzácně se ustupující lexikální jednotka po dočasném pobytu na periférii vrací do centra lexikálního subsystému (*pivo*, *střelnice*, *kluk*). Někdy se však po svém ústupu vrací spíše náhodně s významem diametrálně odlišným, zcela nezávislým na původní lexikální jednotce (*batoň* ‚důtky‘ → ‚ruksak‘, *činka* ‚čin, úkon‘, *počítač* (viz výše 5.4), *ručnice* ‚strunný

nástroj loutnového typu‘) – v takových případech obě lexikální jednotky hodnotíme nezávisle na sobě a první z nich řadíme k jednotkám zanikajícím.

8. Periferizace lexikální jednotky je ovlivněna týmiž faktory, které působí na veškerý vývoj lexikálního systému (viz Němec, 1968a) – jazykovými (8.1), psychickými (8.2), mimojazykovými (8.3); rozšiřujeme je o faktory mezijazykové (8.4 – v případě kontaktu lexikálních jednotek s jednotkami jinojazyčnými). Uplatňují se v každé fázi komunikačního procesu: při jazykovém ztvárnění pojmové představy, při pojmovém zpracování vnímané skutečnosti, při samotné percepci této skutečnosti.

8.1 Faktory založené na jazykovém vývoji dané lexikální jednotky ve vztahu ke stavu lexikálního systému jsou založeny na různých úrovních systémových vztahů vybudovaných v různých jazykových rovinách.

8.1.1 Na periferizaci substantiva *vyžle* se (mimo jiné!) podílí hláskový sklad této přejaté lexikální jednotky: skupina *-ž(V)l-* na konci slova je – s výjimkou klaretismů – řídká a nominativní neutrální zakončení *-žle* je zcela unikátní. Také (regulérní) hláskový vývoj může vést k periferizaci, např. vznikne-li homonymní dvojice (**o* > *u*: *ob-uditi* ,očernit, křivě nařknout‘ × ie. **o* > **ou* > *u*: *o-buditi* ,vzbudit, probudit‘).

8.1.2 Centrální postavení může oslabit také nezvyklé paradigma: u uvedeného substantiva *vyžle* se neutrální zakončení na *-le* dostalo do rozporu se slovtvornou funkcí tohoto zakončení (ne vždy jde o sufix) příslušného k *nt*-kmenům označovat ve staré češtině u živých bytostí (opět s výjimkou klaretismů) převážně mláďata. Vývoj myšlení i vyjadřování směrem k exaktnosti přispěl ve staré češtině k redukci systému praslovanských demonstrativních zájmen na centrální opozici *ten* × *jen/on* a na periferii se posunuly *on(en)*, *onenno* a *sen* (zcela zanikla demonstrativní forma *jen*); prohloubila se tak deklinační symetrie pronominálního systému tvrdého (gen. *toho*) a měkkého (*jeho*) paradigmatu. Ústup (posléze zánik) aoristu

způsobil ústup tvaru *věcě* do pozice defektivního slovesa s jediným tvarem sekundárně přezentním (!), sice frekventovaným, ale stylově příznakovým.

8.1.3 Změny v repertoáru slovotvorných prostředků a jejich funkcí vedly k zániku nesklonných prefigovaných adjektiv typu *náčrn*, *náběl* a k dominanci sému menší míry u předpony. Periferní substantivní sufix *-izna* v konkurenci ztratil dominantní nociónální sém příslušnosti (zvl. majetkové – *otčizna*) a nabytl pragmatický sém augmentativnosti a depreciativnosti (*babizna*). Vlivem polylexie ne zcela vyhraněný sufix *-enec/-anec* se postupně vyhranil jako produktivní nástroj pro tvoření deverbativních činitelských jmen s pasivním strukturním významem ‚objekt zasažený dějem pojmenovaným fundujícím slovesem‘ (*oběšenec*) a pojmenování se strukturním významem aktivním (*utečenec*, *běženec*) zůstala jako slovotvorný typ na periferii slovotvorného systému.

8.1.4 Výrazným periferizačním faktorem v oblasti syntaxe je princip symetrie a asymetrie, který se projevuje v oblasti ustrnulých tvarů nebo spřežek: při zániku slovanské gramatické kategorie determinovanosti se původní určenostní demonstrativa stala postverbii a posléze formanty, které u adjektiv daly vzniknout specifické adjektivní deklinaci (*nový* < psl. *novъjъ*), ale z adverbialních spřežek se udržely jen ty frekventované (*dnes*, *letos*, nikoli už *večeros*). Omezení dativu u slovesa *překaziti* na životný agens děje a výhradní vyjadřování tohoto děje akuzativem (*překaziti čemu* > *překaziti komu co*) vede k zániku významu ‚znemožnit něco‘.

8.1.5 Do izolace ve vztahu k systému se během vývoje mohou dostat jednotlivé významové komponenty lexikální jednotky, častěji ve složce denotační: významově nevyhraněné stč. realizace psl. **děsiti* (*poděsiti* ‚chytit, zajmout‘, *proděsiti* ‚prorazit, protknout‘) neobstály v konkurenci s čeledově bohatším a sémanticky určitějším *děsiti* ‚strašit, nahánět hrůzu‘ (< **žděsiti* < *zžěsiti* < *žěsiti*). Obdobně se na periferii složitým sémantickým posunem dostalo *leknouti* (< *-leknúti* ‚zahynout‘ < **lęk-* ‚ohýbat‘), které ztratilo obsahovou vazbu na jiné slovotvorně a etymologicky blízké jednotky (*lécěti* ‚líčit‘, *luk*, *leknúti sě*). Na ústupu lexikální

jednotky se může podílet i pragmatická (konotační) složka lexikálního významu: uvedené substantivum *vyžle* ‚slídič‘ přijímá negativní významový rys (lidského) slídění, špehování a ústí v nadávku nebo depreciativní označení (zejména nedospělé) osoby vyzáblé postavy.

8.1.6 Nedostatečně zřetelné horizontální členění textu ve starých textech bylo už od starověku kompenzováno zdvojeným verbem dicendi (*Gabriel zvěstoval a řka: Zdrávas, plná milosti*). S nástupem knihtisku a zpravidelněním interpunkčních znamének i jejich vyšší frekvencí tato funkce ustupuje a tvar *řka* se v dané pozici stává znakem vyššího stylu.

8.2 Faktory založené na vývoji psychického usouvztažňování dané lexikální jednotky ovlivňují lexikální systém budováním lexikálních opozic v případech, kdy mezi lexikálními jednotkami neexistuje vztah opřený o formální strukturu (kmenoslovný systém – viz Němec, 1968a, s. 109) a kdy dochází k přímé korelaci vztahů významových s kmenoslovnými. V oblasti ustupujících lexikálních jednotek se to naopak projevuje ztrátou asociativních spojů, např. *bělizna* ‚bílá kožišina, zvl. veverčí‘ přestává být spojována s veverčími kožišinami a buduje si nový asociativní spoj *bělizna* ‚prádlo‘. Psychické faktory přispívají v posunech na ose neutrální – expresivní: *mor* poklesá v zlehčující karnevalově rouhačské pojmenování nepříjemných malicherností s hyperbolickým významem ‚pohroma, zkáza‘ teprve s poklesem reálného nebezpečí morové epidemie. Zastřená etymologická souvislost substantiva *spratek* ‚nedonošený plod‘ s *párati* buduje náhradní asociaci s *práti* ‚kdo dostal nebo zasluhuje výprask‘. Psychické faktory rovněž reflektují vývoj myšlení: obecně s vývojem jazyka stoupá počet výrazů s dominantní významovou složkou nociónální doprovázených rozvojem terminologie: pohyb na ose konkrétní – abstraktní dokládá např. stč. **vytýkati komu oči čím* [nástrojem] ‚vypichovat‘ – *vytýkati komu oči čím* [skutkem] ‚předhazovat, dávat za vinu někomu něco‘ a nč. *vytýkat komu co* (Němec, 1968a, s. 132). Tento proces vede k ústupu či zániku lexikální jednotky, pokud je slovtvorně příliš svázána s frekventovaným denotátem

(*hlava* ‚vražda‘). Existuje však i proces opačný, kdy se původně abstraktní lexikální jednotka posouvá na systémovou periferii mezi expresiva (*smrad* ‚zápach‘ – hrubá nadávka).

8.3 Faktory založené na vývoji mimojazykové skutečnosti ve vztahu k stavu lexikálního systému (mimojazykové faktory) se projevují z časového odstupu, proto v případě staré češtiny bereme v potaz poznatky o společenství a hmotné i duchovní kultuře jak středověkých Čechů, tak starých Slovanů; v některých případech pak musíme zohlednit poměry indoevropské (např. příbuzenské názvy a jejich vazby na pokrevní vztah).

8.3.1 Nejvýrazněji ústup lexikálních jednotek ovlivňuje hmotná kultura. Periferizace lexikálních jednotek může zrcadlit změnu řemeslné techniky nebo pokles oblíbenosti některého materiálu nebo suroviny (převaha zděných a kamenných církevních staveb vede k periferizaci nadbytečného výrazu *církev* ‚kostel‘ a sémantické specializaci výrazu *ozd*), zastarání některého nástroje či náčiní, změnu bojové techniky (předhistorický speciální význam substantiva *druh* ‚spolubojovník‘ nebo archaický význam slovesa *způsobiti* ustupují významům obecnějším, *podvrci* ztrácí význam ‚uchopit odspodu‘ ve prospěch významu ‚podstrčit‘), zánik některé profese (s postupným přesunem včelstev z lesních dutin do úlů/klátů mizí čeled’ substantiva *brt*), řidší výskyt některé plodiny nebo vymření některého živočicha (vymizení velkých turů uvolnilo pojmenování *buvol* pro exotické druhy; podobně ústup jeřábků v přírodě vedl k zastarání varianty *lepší holub v ruce než jeřábek na střeše*) atd.

8.3.2 V oblasti duchovní kultury se ve slovní zásobě zrcadlí dobové hodnotové stupnice (neužitečnost slámy vedla k spojením *slaměný důvod*, *slaměný kněz*; v erotickém kontextu *slaměný klášter*, *slaměný věnec*), způsoby myšlení a uvažování (ustupujícím dávným primitivním kritériem měr bylo lidské tělo nebo lidská činnost – v závislosti na tom ustupují kvantitativně nesnadno postižitelná pojmenování *pied*, *pěst*, *přehrštie* nebo *újezd*, *zvor*), základní světonázorové představy, v našem případě zejména křesťanské ve vztahu k předkřesťanským (ústup magických praktik vede k zániku sloves *pochytiti se*, *pokobiti se*

a k významovému posunu sloves *pošťestiti sě, podařiti sě*), mentální a vzdělanostní úroveň uživatelů jazyka (proměny lexikálních jednotek *pút* a *cěstovati*) a sociální poměry a vztahy včetně těch ekonomických (ústup substantiv *panošě, panic, súkup*).

8.4 Faktory založené na vývoji mezijazykových kontaktů vedou k výpůjčkám. Ty jsou však systémově znevýhodněny svým izolovaným postavením, jakkoli jejich výhodou bývá vysoká aktuální komunikační potřeba. Rozpor mezi těmito dvěma faktory ústí ve snahu systémovými změnami přejatou lexikální jednotku systémově upevnit (*břítov – hřbitov*). Pokud se to nepodaří nebo pokud k systémovým úpravám vůbec nedojde, přejaté slovo zůstává na periferii slovní zásoby (*bochnec*), popř. zcela zaniká (*lanitva, krle*). Míru systémového začlenění přejatých lexikálních jednotek ovlivňuje i prestiž či komunikační vytiženost předávajícího jazyka. V okamžiku dominance západního křesťanského ritu se do centra snáže posouvala pojmenování z jazyků s tímto ritem spojených. Proto se po počáteční expanzi paleoslavismů (*blaho, cierkev, obojetný*) jejich počet dále nezvyšuje a i mnohé z nich zaujímají místo na periferii (*batoh, nicí, pop*). Ustupující lexikální jednotka někdy prochází značnou proměnou, až v krajním případě splyne s jinou lexikální jednotkou (v *Písni ostrovské* substantivum *zřěšenie* ‚solutio‘ > *zhřěšenie*).

9. Periferizace lexikální jednotky nastává také v důsledku vývojových změn jazykového systému, protože vedle konfrontace se systémovými univerzáliemi jazyka (viz 8.1) jednotka reaguje na samotné změny probíhající v jazykovém systému, v jeho jednotlivých subsystémech.

9.1 Hláskovým vývojem se stala kombinace zadního vokálu po palatální souhlásce systémově příznakovou, proto bylo (od původu onomatopoické, s reduplikací veláry *g*) *žežule* nahrazeno nepříznakovým *kukačka*.

9.2 Po vzniku svébytné adjektivní flexe s nepříznakovou podobou kontrahující původní zájmený element *-jb*, kdy se výrazně vyprofiloval adjektivní systém jako svébytná součást

slovnědruhového systému, postupně zanikla nesklonná adjektiva s předponou *na-* (*náběl* – viz 8.1.3).

9.3 Po slovotvorném i deklinačním přebudování systému individuálně přivlastňovacích adjektiv pomocí sufixů *-óv*, *-in* se jich část přesunula k substantivům (*Kůřim*, *Boleslav*), část ustrnula (*páň*) nebo zanikla (*paň*). Podobně ústup kmenoslovného principu u konjugačního systému vedl k uvolnění některých dosavadních systémových opozic, které ustoupily opozicím jiným (např. z fonologické a prozodické (?) opozice derivátů od různoslabičných adjektiv *chudnutí* – *bohatěti* vznikla sémantická opozice ergativ *chudnutí* – *bohatnutí*).

9.4 Na rovině slovotvorné dochází např. vlivem nového konstituování vidového systému a jeho prostředků k postupnému sémantickému vyprazdňování cílově orientovaného významu předpony *po-* (‘jednat podle nějakého vzoru’) a k následnému ústupu slovesného typu *po-* + [jmenný základ] + *-iti* (*pokobiti se*, *pochytčiti se*, *pósobiti* – srov. nč. *potatit se*).

9.5 K ústupu na periférii přispěly změny v lexikálním subsystému dané ústupem ablautu: ergativa typu *oslnúti*, *tonúti*, *vřieti se* přesunula na periférii systému a jejich místo zaujala reflexiva *topiti se*, *vařiti se* nebo nově deadjektiva *oslepnúti*. Intelektualizací lexikálního systému (a také samozřejmě hláskovými změnami) ztratila výrazné postavení onomatopoická pojmenování tvořená reduplikací (*prapor*, *plápol*, *buben*).

9.6 Také proměna dobových významových univerzálií ovlivnila uspořádání lexikálního systému a změny v něm. Zastřená zvukomalebnost vede k rozpadu systémové opozice v pojmenováních hudebních nástrojů: zánikem nosovky **gom-* ztrácejí stč. *húslí* svoji „prototypovost“ (temný, hučivý tažený tón střevoových strun) v opozici k **pi-sk-* (*píščela* – ostrý vysoký tón vzniklý v tenkém vzduchovém sloupci). Samo ustavování významu na základě elementární jevové souvislosti a následný přenos významu z konkrétního na abstraktum ztratily na produktivitě a vedly k ústupu primárních významů (*obleviti* ‘zkrotit’ > ‘uvolnit něco napjatého’, *pósobiti* ‘řadit za sebou’ > ‘řídít, spravovat složitý celek’).

9.7 Ústup lexikální jednotky konečně ovlivnily či přímo iniciovaly některé měnící se obecné vlastnosti jazykového systému. Posílením flektivnosti češtiny se původní okolnostní adverbia ustavila jako součást předponových sloves a samostatná se zachovala jen v reliktním stavu – v tmetickém oddělování záporné částice nezáporného substantiva v předložkovém pádu, často se zdvojenou předložkou (*v ne u mierě, v ni več*).

Literatura:

- Čermák, 2010: František Čermák, *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Filipec, 1962: Josef Filipec, K otázce slova a významu. In: Bělič, J. – Doležel, L. – Peciar, Š. (eds.), *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 275–277.
- Filipec, 1966: Josef Filipec, Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes. In: *TLP 2*, s. 257–275.
- Filipec, 1985: Josef Filipec, Lexikologie. In: Filipec, J. – Čermák, F., *Česká lexikologie*. Praha: Academia, s. 13–165.
- Mathesius, 1911: Vilém Mathesius, O potenciálnosti jevů jazykových. *Věstník Královské české společnosti nauk 1911–1912*, třída filozoficko-historicko-jazykozpytná, č. 2, s. 1–24.
- Němec, 1968a: Igor Němec, *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Academia, Praha.
- Němec, 1968b: Igor Němec, Strukturní předpoklady zániku slov. *Slovo a slovesnost*, 29, s. 157.
- Němec, 1970: Igor Němec, O změnách slovní zásoby. *Naše řeč*, 53, s. 235–242.
- Němec, 1980: Igor Němec, *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia.
- Němec, 1995: Igor Němec, Diachronní lexikografie. In: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 182–210.
- Saussure, 1989: Ferdinand de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- Vachek, 1970: Josef Vachek, *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia.